

Çyragpaýadan çarpaýa

Category: Kitapcy,Sözler,Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Çyragpaýadan çarpaýa

Söz manysyn biler bolsaň...

► CYRAGPAÝADAN ÇARPAÝA

Türkmen dilinde çar sözi bar. Gelip çykyşy boýunça ol pars dilindäki "dört" manyly "çar" (çahar) sözüne degişlidir. Aslynda onuň "dört" manysy bolsa-da, biziň günlerimizde dört sözünüň ornuna, nega-da bolaýmasa, ulanylmaýar.

Türkmen dilinde çar sözünüň giň ýaýran ýeri klassyk şahyrlarymyzyň eserleri we halk döredijiliginiň nusgalarydyr. Şonuň üçin bolsa gerek, çar bilen utgaşyp gelen sözleriň emele getiren düzümleriniň ençemesinde poetizm-şahyranalyk öwüşgini, ýokundysy bar. Türkmen diliniň sözlüklerinde-de çar bilen ýasalan sözleriň bir topary hasaba alnypdyr.

■ Öni bilen sözlüğüň bu söze beren düşündirişine üns bereliň.

"Çar" pars diliniň "çahar" diýen sözünden bolup, türkmen dilinde "tarap, ýan" sözleri bilen "dört" sözünüň dogry manysynda ulanylýar.

Sözlükde bu sözün gepleşige mahsusdygy hem bellenýär. Hakykatda, çar diňe bir "tarap, ýan" sözleri bilen ýa-da diňe bir gepleşigiň çäginde däl, eýsem onuň ulanyş çygry aýdylanlardan has giňdir.

■ Gowusy, düzümünde çar bolan käbir sözleriň geçen ýoluna, ulanylyşyna, aýratynlyklaryna seredeliň.

Köp maşgalalarda dördünji oglunyň adyna "Çary" sözünü ýantap dakýarlar. Bu ýagdaýda özuniň "dört" manysyndan uzaklaşanok. Çärýek ýa-da çeýrek (dörtden bir), çaryýar, çarşenbe, çargat (aýallaryň başa atynýan uly ýüň ýaglygy) ýaly sözlerde-de ol ullakan özgeriše sezewar bolmandyr, emma käbir sözde öñki

manyalaryndan daşlaşandygy äşgär bolýar. Mysal üçin, gadymy Yspyhan şäherindäki (hätzirki Eýranyň topragynda) ir wagtlardan bări meşhur bolan we Çarbag atlandyrylan çynarly alleýa soňra köp ýerde uly-uly baglaryň "Çarbag" atlandyrylmagyna sebäp bolupdyr. Çarbag türkmen halk döredijiliginini nusgalarynda-da köp gaýtalanýar. Türkmen dilinde çarbag "gezelenç, seýil edilýän ýer, park" (seýilgäh) ýaly manylara eýe. Türkmen dialektleriniň käbirinde carbagyň "howly", "haýat" kimin manylary-da bar.

Çarşak aslynda "çar" we "şah" sözlerinden düzülip, dört dişli guraly aňladypdyr. Indi gural sekiz dişli-de bolsa, öñki çarşaklygyna galdy. "Äpişgäniň, gapynyň we ş.m. daşyndaky dörtnurç gurşawy, söye" manyly çarçuwa sözünde sonky bölek "çuwa" aslunda "agajy" aňladypdyr.

Ösüşiň gyzykly we çylşyrymly, aýlawly ýoluny sözlüklerde hasaba alynmadık, emma halkyň dilinde giň ýaýran "çertek" sözi başdan geçiripdir. Çertegiň ýasalyşy, gurluşyk materiallary dürli ýerlerde tapawutly bolşy ýaly, haýsy maksat üçin niýetlenisi hem meňzeş däl: ol, esasan, dört sany agaç dikiliп, üsti we käyerlerde taraplary basyrylýan telär, çatmadyr. Çertek aw etmek üçin buky, ýelden-günden, ýagyşdan-ýagmyrdan penalanar ýaly kölege-ykyşak ýer bolup hyzmat edýär. Çertek örən sadaja "gurluşyk" bolup, köp wagt ýa-da material talap etmeyär.

Çertegiň aslyny yzarlasaň, pars dilindäki "çartag"[k] sözüne barýar. Çar "dört" we "tag"[k] "üsti gümmezli çar tarapy açık "gurluşygy" aňladýar. Adyndan çen tutsaň, onda bu "gurluşyk" ilki-başda dört gümmezli bolupdyr. Şeýle "gurluşyklar" belli şahsyyetleriň guburynyň üstünde-de salnypdyr.

Çartag[k] sözünüň ikinji böleginiň "tag" gelip çykyşy hakynda pikirler birmeňzeş däl. Köp ylmy derňewlerde onuň arap diline degişlidigi nygtalýan bolsa, pars dilindäki işlerde "tag" sözübiň parsyňkydygyny we şondan hem arap diline aralaşandygy tassyklanýar. Tag sözünüň gelip çykyşy hakynda biziň öz pikirimiz bar. Bu sözün gadymy döwürlerde türkmen dilinde döräp kämilleşendigini (hätzirki "dag" irki wagtlarda "tag" şeklinde bolupdyr), soňra pars we arap dillerine

aralaşandygyny ençem fakt bilen delillendiripdik. Onuň subutnamasy hökmünde-de tahýa we tekje sözlerini görkezipdik (Seret: "Tekje we tahýa bir kökdenmi?" / "Türkmen dili we edebiýaty" žurnaly, 1994, N"4).*

Çartagyň gurluşynyň we görünüşiniň sadalygy onuň bir topar halklaryň diline ýaýramagyna, manylarynyň üýtgemegine getiripdir. Çartak ady gündogar halklarynyň ýaşan territoriýalaryndaky daglyk ýerleriň iň belentliklerinde-de gabat gelýär. "Görogly" eposyndaky Çardagly Çandybili hem şunuň bilen deňeşdirmek mümkün ~ Çartag ~ Çardag.

Söwda ýerlerinde agaç jaýlaryň, ammarlaryň çartak atlandyrylyşy ir wagtlarda peýda bolupdyr. Şularы nazara alsaň, onda wagtyň geçmigi bilen teläriň, balkonyň, jaýlaryň üstüniň (ýokarsynyň) çartag atlandyrylmagy kanunalaýyk ýagdaýdyr. Çartag irki döwürlerde türki dilleriň üsti bilen slawýan dillerine-de aralaşyp, otag, jaý ýaly manylara eýe bolupdyr (çertog). Rus dilindäki häzirki "чердак" bolsa, jaýyň ýokarsyny (üçegi) aňladýar. Häzirki zaman türkmen dilinde gadymy çartak iki görünüşde duş gelýär:

1. certek, 2. çerdak (rus dilinden geçen).

Çar türkmen dilindäki "çarwa" we ondan ýasalan "çarwadar" sözlerinde-de bar. Bularда soňky bölek "wa" aslynda "aýak" manyly "pa" görünüşinde bolup, ikisi bilelikde "çarwa ~ dört aýakly at, düye, eşek, gatyr" kimin yükçi iri haýwanlary aňladypdyr. Pars dilinde çarwadaryň manysy ~ "at, düye, eşek, gatyr" ýaly iri haýwanlar bilen ýük çekýän adam.

Türkmen dilindäki "çarşaw" we "çarpaýa" (galmak) sözlerinde birinji orunda çar sözünüň bolmagyna garamazdan, onuň "dört" manyly çar bilen hiç hili ilteşigi ýokdur: plar diňe fonetiki hadysalaryň netijesinde meňzeşleşen sözlerdir. Pars dilinde "çadorsäb" ýorgan-düşekleri dolamak üçin peýdalanylýan bölek parçany, matany aňladýar. Şol diliň gepleşiginde "çarsäb", "çarşäf" şeñkilinde aýdylyşynyň ýuze çykmagy onuň türkmen dilinde "çarşaw" görünüşinde ornaşmagyna sebäp bolupdyr. Ol türkmen dilinde manysyny-da özgerdipdir: çarşaw ýaglyk ~ aýallaryň başyna atynýan kerpiç-kerpiç nagışly ýüpek we ş.m. ýaglygy. Dialekt materiallarynda "çarşow" sözi "çarçow"

görnüşinde-de gabat gelýär.

■ Sözümüziziň ahyrynda ýene-de bir söz ~ sözbaşdaky "çarpaýa" (galmak) hakynda gysgajyk gürrüň edeliň.

Türkmen dilinde pars dilinden geçen iki sany "çarpaýa" bar. Sözlükde onuň birine düşündiriş tapýarys: "dört aýakly agaç krowat". Bu pars dilindäki çar "dört" we paýa "paýa, aýak böleklerinden düzülen", "dört aýakly, dört aýagynyň üstünde duran" manyly çarpaýa sözüne gabat gelýär. "Atyň iki art aýagynyň üstüne galmagy" manyly çarpaýa galmak aňlatmasynyň hem agzalan çarpaýa (dört aýakly krowat) sözünden emele gelendigi dogrusynda sözlük maglumat berýär. Aňlatmanyň manysy bilen (iki art aýagynyň üstüne galmak) çarpaýa sözünüň manysyny (dört aýagynyň üstünde duran) bir "öýjüge" sygdyrıp bolmaýar. Aňlatmanyň gelip çykyşyny pars dilindäki "çäragpa" we "çäregpaýe" sözleri aýdyňlaşdyrýar. Bularyň ikisi hem manydaş ~ çyranyň aşagyna goýulýan paýa, aýak. Türkmençä geçirseň, çärag – "çyra" we pa, paýe, ~ "aýak", "paýa". Pars dilinde adamyň birine intizar dikeliп durşunyň ýa-da atyň art aýaklarynyň üstüne galyşynyň çyragpa (çyragpaýa) meñzedilişi häli-şindk gabat gelýär. Çyragpa (çyragpaýa) aýdylyşda gysgalyp, türkmen dilinde "çarpaýa" şekilinde özleşdirilipdir. Şeýlelikde, çar sözünüň gatnaşmagynda emele gelen düzümler ösüşiň tapawutly ýollaryny geçip, manylaryny özgertseler-de, olary biri-birine golaýlaşdyrýan semantik baglanyşyk saklanýar eken.

Atageldi ÖWEZOW,
professor.

watan_99

Türkmen dili